

Azerbaycan'da Zorunlu Göç: Füzuli Örneği¹

Lala NAGHIYEVA*

Özet

Gerek 20. yüzyılda gerçekleşen olaylar, gerekse de günümüzde yaşanan çatışmalar Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ savaşını gündeme getirmiş ve araştırma konularından birine dönüştürmüştür. Fakat dikkat etmemiz gereken bir husus vardır ki, Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ savaşı araştırmacılar tarafından genellikle tarihi açıdan ele alınmış, savaşın neden olduğu göç üzerinden konuya değinilmemiştir. Göç, her zaman varlığını sürdürmüş bir insan hareketliliğidir ve Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ savaşının göç üzerinden değerlendirilmesi savaş zamanı zorunlu göçün bütün ağırlığını taşıyan Ülke İçinde Yerinden Olmuş Kişiler (ÜİYOK) açısından oldukça önemlidir. Gerçekleşen zorunlu göç ÜİYOK'lerin kendi yurtlarını terk etmelerine ve farklı bölgelerde yeni kimliklerle tanışmalarına yol açmıştır ki, burada da her ne kadar aynı ülke vatandaşlığı söz konusu olsa da adaptasyon önemli bir mesele olarak görülmektedir. Bu minvalde tez çalışması kapsamında nitel araştırma yöntemi kullanılarak bir saha araştırması gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilen mülakatlar neticesinde elde edilen bulgular ışığında çalışmada ÜİYOK'lerin karşılaştıkları zorluklar, geri dönüş isteğinin ÜİYOK'ler tarafından kaybedilip edilmediği, ayrıca ÜİYOK'lerin geçmişe, anlarına özlem, adaptasyon konusunda yaşadıkları duygular irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Dağlık Karabağ, ÜİYOK'ler, Zorunlu Göç

Abstract

Both the events took place in the 20th century and the current conflicts have brought the war between Armenia and Azerbaijan into the agenda and turned it into a research topic. However, the fact should be noted that the Armenia-Azerbaijan, Nagorno-Karabakh war has generally been discussed based on history by researchers, and the issue has not been addressed through the migration caused by the war. Migration is human mobility that has always existed, and our evaluation of Armenia-Azerbaijan, Nagorno-Karabakh war through migration is so vital in terms of IDPs, who carry all the weight of forced migration during the war. As forced migration has led IDPs to leave their homelands and meet new identities in different regions, in spite of being citizenship of the same country is in question here, adaptation seems as an important issue. In this regard, a field study has been conducted by using qualitative research method within the scope of the thesis study. In the light of the findings obtained because of the interviews, the difficulties that IDPs experienced, their desires about return, as well as IDPs' feelings about longing for their past, memories and adaptation have been examined.

Keywords: Azerbaijan, Nagorno-Karabakh, IDPs, Forced Migration

¹ Bu makale Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalında Prof. Dr. Yasin AKTAY danışmanlığında yapılan "Zorunlu Göç Kapsamında Ülke İçinde Yerinden Olmuş Kişiler: Azerbaycan Örneği" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

* Doktorant, Akdeniz Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, nagiyeva2016@inbox.ru, ORCID: 0000-0001-5395-7744

Giriş

Birçok nedenlerden kaynaklanan göç, daha iyi yaşam koşulları arayışı ile bireylerin veya toplumsal kümelerin coğrafi anlamda geçici ya da kalıcı olarak yer değiştirmelerini ifade etmektedir (Özcan, b.t.: 185). Tarih boyunca insanlar farklı mekanlara farklı tarihlerde göç etmiş ve kendi yaşamlarını yerleşmiş oldukları yeni yerlerde sürdürmüşler. Ancak burada dikkat çeken asıl özellik göçün gerçekleşmesi ile insanların kendi kökenlerinden, bağlarından koparak farklı kültürler ve kişiler arasında yaşamak zorunluluğunu kendilerinde hissetmiş olmalarıdır. Her ne kadar iyi koşullarda yaşamış olsalar da yeni yerleşim bölgesine entegrasyon sürecinin göçü zor kılarak insanları özlem dolu hayata sürüklediğini, onlara bazen psikolojik sıkıntılar getirdiğini de söylemekte fayda vardır. Bireyler göç ederken karşılaştıkları zorlukları göz önünde bulundurarak bu hareketliliğin bir parçasına çevrilmektedirler.

Ayrıca değinmemiz gereken diğer mesele, bir zamanlar sadece insan hareketliliği olarak gördüğümüz göç kavramının bugün dünyanın gidişatında etkili bir role sahip kavrama dönüşmesi, ülkelerin politikalarına da yansımalarıdır. Şöyle ki, göç sürecinde, oluşan mağduriyetler, ekonomik sorunlar ve olumsuz durumlarla birlikte, uzun vadede, modern bir hayatın gerektirdiği “kayıt altına alınmış bir nüfus”, “kültürel olarak türdeşleşmiş ve planlanıp kontrol edilebilir bir nüfus” hedeflerine ulaşmaktadır (Aktay, 1999). Aynı zamanda genel olarak doğu-batı ekseninde gerçekleşen uluslararası göç, zaman zaman ülkelerin dış politikalarını da şekillendirmektedir. Göçün gitgide kitlesel hal alması, bir ağ üzerine çoğalması dünya ülkelerinin göç diplomasisi ve politikası üzerinden hareketlerine yön vermektedir. Bunu savaş, çatışma, doğal afet ve b. durumlardan kaynağını bulan zorunlu göçlerin örneğinde daha açık bir şekilde görebiliriz. Bu zaman bazı ülkeler iyi niyetlerinden dolayı “açık kapı” politikası ile göç eden kişileri kendi ülkesine alırken diğerleri bu göçü ekonomik ve sosyal hayatlarına potansiyel tehdit olarak gördükleri için bunu yapmaz, kendi sınırlarını göçmenlere kapatırlar (Balci, 2017). Bu durumlarda bazen sınırlarda kriz yaşanmasının yanı sıra düzensiz göç de gerçekleşmekte ve bu nedenle de dünya üzerinde göçmen nüfusların kesin sayısında belirsizlikler görülmektedir.

Aynı zamanda düzensiz göçmenlik durumu farklı boyutlarda da var olmakta ve düzensiz göçmenleri devlet tarafından düzenli göçmenlere verilebilecek hizmetler veya kanuni işlemler dışında bırakmaktadır. Sonuç itibarıyla göçmenler geçim sağlayabilmek için düşük ücretle vasıfsız işlerde çalışmak zorunda kalır ve düşük ücretle çalışmak iste-

mediği için işsiz kalan yerel halkta “xenophobia”, başka deyişle, “yabancı düşmanlığı” ortaya çıkar. Mevcut durum devletin istikrarına ve gücüne de etkisiz kalmaz. Görüldüğü gibi, zorunlu göçün uluslararası boyutu, ülkelerin iç ve dış politikalarını şekillendirmenin yanı sıra yürütülen politikaya ilişkin olarak ülke için tehdit de oluşturabilmektedir.

Fakat zorunlu göç her zaman uluslararası boyutta ele alınmamalı, ülke sınırları dahilinde gerçekleşen zorunlu göçler göz ardı edilmemelidir. Bu ekseninde, ülke sınırları dahilinde zorunlu göç eden kişiler ÜİYOK'ler (IDPs) olarak bilinmektedirler. Nitekim ÜİYOK'ler ile ilgili Kampala Sözleşmesi'nin 1. Maddesi, UNHCR “Guiding Principles”a uygun olarak zorunlu göçün bu boyutunu ifade etmiştir. Sözleşmeye göre, ÜİYOK'ler yaşadıkları devletin sınırlarını geçmeden ülke içinde yerinden olmuş kişilerdir. Dolayısıyla, ÜİYOK kavramını mülteci (refugee) kavramından farklı kılan önemli detay onun ülkenin sınırları dahilinde gerçekleşmiş olmasıdır. IDMC'nin (Dahili Deplasman İzleme Merkezi) açıklamasına göre, sadece 2017 yılında 143 ülke ve bölgede çatışma ve felaketlerle ilişkili 30,6 milyon yeni yerinden edilme vakası tespit edilmiştir (Country Profiles, 2019). Azerbaycan Cumhuriyeti de ÜİYOK'lerin var olduğu ve onların sorunlarını çözmeye çalışan ülkelerdendir.

Ayrıca belirtmemiz gerekir ki, Azerbaycan'ın Ermenistan ile yaşadığı Dağlık Karabağ sorununun bir sonucu olarak Dağlık Karabağ bölgesinden zorunlu göçe maruz kalmış Azerbaycanlılar bazı kaynaklarda ÜİYOK değil, mülteci statüsü ile gösterilmektedir. Şöyle ki, Helen Womack Hocalı Soykırımından bahsederken Hocalı'dan zorunlu göçe maruz kalan Azerbaycanlılarla ilgili mülteci kavramını kullanmış ve onların Azerbaycan'ın sınır şehri olan Ağdam'a geldiklerini ifade etmiştir (Womack, 1992: 6). Dolayısıyla, yazılmış makaleye göre, Azerbaycanlıların kendi ülkeleri içinde yerinden edilmiş değil, farklı bir ülkeden çıkarılmış veya farklı bir ülkeni terk etmek zorunda bırakılmış oldukları ifade edilmiştir. Fakat burada herhangi bir farklı ülkedeki yaşam söz konusu değildir ve kişiler kendi ülkeleri içinde savaş ve çatışma nedeniyle yerinden edilmiştir.

Aynı zamanda bunu da belirtebiliriz ki, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki gerilim ve Azerbaycan'ın tarihi topraklarına sahiplenme isteğinden kaynaklı olarak mülteci durumuna düşürülmüş kişiler, Dağlık Karabağ'da değil, zamanında Rus İmparatorluğu ve SSCB döneminde Azerbaycan Cumhuriyeti'nden alınarak Ermenistan'a verilmiş olan tarihi Azerbaycan topraklarında yaşamış göçmenlerdir (Paşayeva & Məmmədova, 2011: 11). Görüldüğü gibi, Ermenistan'la yaşanan so-

runlardan dolayı Azerbaycan Cumhuriyeti'nde ÜİYOK'ler ve mülteci statüsünde olan göçmenler bulunmaktadır. Fakat altını çizerek söylemeliyiz ki, mülteci olarak belirttiğimiz göçmenler bile tarihi Azerbaycan topraklarından "sınır dışı" edilmiştir.

Günümüzde Dağlık Karabağ sorununun çözülmesi ve ÜİYOK'lerin yaşam koşullarının iyileştirilmesi yolunda yürütülen politika Azerbaycan Cumhuriyeti'nin politikasının temelini oluşturmaktadır. Şu anda Azerbaycan Cumhuriyeti'nde 1 milyondan fazla kendi ülkeleri içinde yerlerinden olmuş Azerbaycanlı bulunmaktadır (Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, 2020).

Dağlık Karabağ sorunu ile ilgili daha önce birçok tarihi araştırma olmasına rağmen, bu sorun göç kavramı üzerinden ele alınmamış ve Dağlık Karabağ'dan göç etmiş kişilerin bu zorunlu göç süreci entegrasyon ve uyum üzerinden değerlendirilmemiştir. Bu çalışmanın yeniliği, yıllardır var olan ve konuşulan, çözülmeye çalışılan Dağlık Karabağ sorununu söz konusu bölgeden gerçekleşen zorunlu göç üzerinden irdelemek ve sorunu farklı bir bakış açısından ele almaktır. Bu eksende mülteci ve ÜİYOK kavramları da karşılaştırılarak örnekler ve gerçek olaylarla açığa kavuşturulmuştur.

Araştırma, Füzuli ilinde kurulmuş "Gayıdış-9" isimli kasabadaki yerleşmiş 204 aileden her aileden 1 kişi olmak üzere 30 aile ile yapılmış mülakatların analizi ile gerçekleştirilmiştir.

Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve

Göç, kişileri yeni bir topluluğa götüren dolayısıyla sosyal, psikolojik ve ekonomik açıdan yeniden uyum sağlama sorunlarıyla karşı-karşıya bırakan bir yer değiştirmedir (Yanmış, 2017: 59).

Ülke İçinde Yerinden Olmuş Kişiler (ÜİYOK'ler), bilhassa silahlı çatışmaların, genel şiddet olaylarının, insan haklarının ihlallerinin, yahut doğal ya da insan yapımı afetlerin etkilerini önlemek amacıyla veya sözü geçen olaylardan etkilendikleri için evlerini ya da mutlak ikamet yerlerini terk etmek zorunda kalan veya terk etmek sorumluluğunda bulunan, ayrıca uluslararası kabul görmüş bir devlet sınırını aşmamış olan kişiler veya grupları ifade etmektedir (Kampala Convention- Article 1, n.d.).

Günümüzde ÜİYOK'ler kavramı Azerbaycan'daki sorun üzerinden ele alındığında dikkat edilmesi gereken bir mesele de ÜİYOK kavramının mülteci kavramı ile karıştırılması ve hatta bazı durumlarda eş anlamlı kabul edilmesidir. Lakin ÜİYOK'ler için herhangi

bir başka devlet sınırını geçme söz konusu olmadığı halde mülteciler kendi ülkelerindeki belli sorunlar nedeniyle başka ülkelerde yaşama zorunluluğunda bulunan kişilerdir. Bu, 1951 “Mültecilerin Statüsüne İlişkin Sözleşme ve Protokol”ünde de “ırk, din, milliyet, belirli bir sosyal gruba üye olma ya da siyasi görüşünden dolayı zulüm görme korkusu nedeniyle menşe ülkelerine geri dönemeyen ya da geri dönmek istemeyen biri” şeklinde ifade edilmiş ve mültecilerin kimliği belirtilmiştir (What is a refugee?, n.d.). Dolayısıyla mültecilik bir uluslararası zorunlu göçü ifade ettiği halde ÜİYOK kavramı ülke içinde gerçekleşen iç göçe vurgu yapmaktadır. Bu eksenle Azerbaycan`ın topraklarının işgali ile gerçekleşen zorunlu göçün kurbanları mülteci değil, ÜİYOK`ler olarak tanımlanmakta ve bu kavram üzerine araştırma yapılması gerekmektedir.

ÜİYOK Kavramının Teori Üzerinden Değerlendirilmesi

Bütün teoriler bir göçü kendinde yansıtmasa da istenilen göçü herhangi bir teori üzerinden incelemek mümkündür. Göç teorileri kişilerin neden göç etmelerini anlamakta çok büyük role sahip oldukları için göç hareketliliklerinin göç teorileri üzerinden yorumlanması oldukça öngörülendir. Genel olarak göç teorilerine dikkat edecek olursak, makro ve mikro düzeyde olmak üzere işlevselci ve tarihsel-yapısal teorilerin varlığından bahsedebiliriz (Wimalaratana, 2017:21).

Nitekim 1970’lerde ve 1980’lerde göçün alternatif bir açıklaması gibi ortaya çıkan ve tarihsel-yapısal yaklaşım olarak adlandırılan yaklaşım göçü kapitalist nüfuzun göstergelerinden ve gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki eşitsiz ticaret koşullarından biri olarak yorumlarken, işlevselci yaklaşımın temsilcileri göçü bir sistem olarak görmekte ve yorumlarını bu sistem üzerinden yapmaktadırlar (Castles, De Haas, & Miller, 2008: 31).

ÜİYOK`lerin zorunlu göçünü teorik bir çerçevede ele alacak olursak, burada gerek gönüllü gerekse de zorunlu göç için geçerli olan ve aynı zamanda Lee`nin birçok göçler için kuramsal yapı oluşturabilecek İşlevselci yaklaşımın teorilerinden olan “itme-çekme” modelinden bahsedebiliriz. Bu teoriye göre, istenilen göçün gerçekleşmesinde itici ve çekici faktörler vardır (Vella, 2019).

Azerbaycan`da ÜİYOK`lerin zorunlu göçünde de itici ve çekici faktörlerden bahsedebiliriz. Bunun doğrultusunda, zorunlu göçe tabi tutulan kişiler için politik nedenlerden kaynaklı bir baskı ve silahlı saldırı gibi itici bir faktör söz konusu iken bu göçün gerçekleşmesini üstlenen Ermeniler için ise “Büyük Ermenistan” hayalleri ve bu yönde yürütü-

len bir politika çekici faktör olarak nitelendirilmektedir. Dolayısıyla Ermenilerin homojen bir devlette var olmak istekleri Azerbaycanlıların kendi tarihi topraklarından “sınır dışı” edilmesi ile “Büyük Ermenistan” hayalleri ve Azerbaycan topraklarına iddiaları ise ÜİYOK'lerin kendi evlerinden, yurtlarından- Karabağ ve etrafındaki bölgelerden yerinden edilmeleri ile sonuçlanmıştır.

Aynı zamanda ifade etmemiz gerekir ki Karabağ'ın bazı bölgelerinde Ermenilerle birlikte yaşam söz konusu olduğu için olayları “Etnik Çatışma” yaklaşımı ile de ele alabiliriz. Şöyle ki, Giddens'in Etnik Çatışma yaklaşımı, her ne kadar sorunsuz birlikte yaşam ve heterojen bir toplumda var olmanın bu toplumları zenginleştirmesini savunsa da dış tehditler karşısında bu toplumların kırılğan olduğunu ileri sürmektedir. Binaenaleyh, etnik çeşitlilikten kaynaklı olarak ortaya çıkan çatışmalar etnik temizleme yapılması girişimleri ile ilgili olabilmektedir. Ayrıca Etnik Çatışma yaklaşımının ifade ettiği üzere, gruplar arasında olan bu gerilimler yerel düzeyde değerlendirilseler de git gide ulusal veya uluslararası boyutta da görülebilmektedir (Giddens ve Sutton, 2016: 715). Bütün bunları göz önünde bulunduracak olursak, aslında azınlık Ermenilerle Azerbaycanlılar arasında Karabağ'da yaşanan gerilim ve dış etkilerin de var olmasıyla Azerbaycanlıların zorunlu göçe tabi kılınması durumu Etnik Çatışma kuramı ile açıklanabilir.

Zorunlu göçün gerçekleşmesinin ardından kendi ülkeleri içinde yerinden edilmiş kişilerin yeniden adaptasyon süreci başlamıştır. Burada her ne kadar aynı ülke içinde yaşam söz konusu olsa da belirli farklılıklar adaptasyon sürecini etkilemiştir. Bu süreci Sosyolojide Chicago Okulu veya Chicago Geleneği olarak da bilinen “Sembolik Etkileşimcilik” teorisi ile tanımlayabiliriz. Teori, insanların birbirleri hakkındaki tasarımlarına odaklanmaktadır. Şöyle ki, etkileşme sürecinde bilinmesi veya hesaba katılması imkânsız olan pek çok faktörün devreye girmiş olması, aynı kültürel ortamda bulunan insanlar arasında farklılıkların ortaya çıkmasının sebebi olarak görülmektedir (Arslantürk ve Amman, 2020: 493-497). Dolayısıyla, ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin kendi ülke vatandaşları ile aynı ortamda yaşasalar bile kendilerini onlardan farklı hissetmelerinin açıklaması Sembolik etkileşimcilik teorisi üzerinden yapılabilir. Burada sembolik etkileşimcilerin “benlik”, “ayna-benlik”, “bireysel benlik”, “sosyal benlik”, “önemli başkası” gibi terimleri temel kavramları olarak belirlediklerini göz önünde bulunduracak olursak zorunlu göç yapmaya mecbur bırakılmış ÜİYOK'lerin ve yerel halkın aslında bir kimlik, benlik karmaşası içinde olduklarını, bundan kaynaklı olarak “biz” ve “onlar” ayrımı yaptıklarını açıklayabiliriz.

ÜİYOK`lerin Uyum Sağlamaları ve Kimlik Karmaşası

Gerek uluslararası gerekse de iç göçlerde kendi değerlerinden, evinden, yurdundan uzaklaşma, uzak yaşama söz konusu olduğu için hep bir yabancılık ve bundan kaynaklı olarak yeniden entegrasyon sürecinin var olduğu denilebilir. Bu eksenle bakacak olursak, aslında burada bir kimlik karmaşası da görülmektedir.

ÜİYOK`ler kavramının ve buna ilişkin hakların tanımının 1951 Mültecilerin Hukuki Durumuna İlişkin Sözleşme üzerine yapıldığını, bir anlamda ÜİYOK`ler kavramının uluslararası alanda hukuki bir terim olarak kendine has tanımının olmadığını göz önünde bulunduracak olursak, ÜİYOK`lerle ilgili konuların hassas ve korunma açısından değinilmesi gereken konular sırasında yer aldığını belirtmekte fayda olduğu söylenilebilir (Muguruza ve Amado, 2017: 151). Bunun doğrultusunda kendi yurtlarına, evlerine geri dönene kadar ÜİYOK`lerde bir hassasiyetin varlığının söz konusu olduğunu söylemekte yarar vardır. Bu nedenle, devlet ve yerel halk tarafından ÜİYOK`lere karşı daha anlayışlı davranışların sergilenmesi beklenmektedir. Şöyle ki, burada asıl dikkat edilmesi gereken husus ÜİYOK`lerle davranışlarda “Siz” ve “Biz” kavramlarının kullanılarak ayırımın yapılmamasıdır. Böyle bir ayırım yapıldığı zaman ÜİYOK`lerin entegrasyon süreçleri zorlaşmakta ve onlarda kimlik karmaşası ortaya çıkmaktadır (Aktay, 2015). Dolayısıyla ÜİYOK`ler “Siz” ve “Biz” kavramları ile kendi ülkeleri içinde “Ben, bir ÜİYOK`yim” şeklinde kendi kendilerini ötekileştirme durumuyla yüzleşmektedirler. Bir anlamda entegrasyon olmadıkça kimlik karmaşası var olmakta, kimlik karmaşası var oldukça ise entegrasyon gerçekleşmemektedir.

Nitekim her ne kadar kendi ülkesi içinde göçmen olarak yerleşse de burada da bir yabancılık kendi varlığını sürdürmektedir. Yerel halk ve devlet tarafından yürütülen politika doğru olmadığına göçmenlerde “etnik kökene sembolik bağlılık” oluşturması ve kendilerini “biz” olarak yerli insanlardan ayırmış olmaları da dikkat edilmesi gereken hususlardandır. Örneğin, “La Haine” isimli Fransız filminde göçmen gençlerden birinin “Siz” (Fransızcası: Vous) yazısını “Biz” (Nous) etmesinden de anlaşıldığı üzere burada bir ayırım söz konusudur. Söyleyebiliriz ki, göçmen gençlerin kendi din ve dillerini korumaya çalışmış olmaları da toplumda onlara karşı olan veya olmasa bile kendilerinin şüphe ederek algıladıkları davranışlardan dolayıdır. 1. kuşak göçmenler kendi dil, din ve etnik kökenlerine bağlı olarak yaşasalar da 2. ve 3. kuşaklarda bu sadece sembolik olarak sırf algıları ve onlara olan tavırlar üzerine oluşmuştur. Ve de bu değerlerin onları diğer toplumlardan özgür kılacağını, kendileri olabilmelerini sağlayacağını düşünerek bunu korumaya çalışıyorlar (Kassovitz, 1995).

Film mültecilik ve uluslararası bir göç üzerine yapılmış olsa da “melting pot” (erime potası) diye isimlendirdiğimiz ve asimilasyonunu kendinde yansıtan bir politika ÜİYOK'lere de uygulanabilir. Burada birçok durumlarda dil, din ve ırk farklılığı söz konusu olmasa da örf ve adetlerde, yaşam tarzında farklılıklar kendini göstere ve “biz ve ötekiler” algısına neden olarak ayaklanmalara yol açabilir. Her şeyini bırakıp evini terk etmek zorunda kalmış bu aşırı yalıtılmış olan göçmenlerin dünyaya bakış açıları, yaşadıkları kimlik karmaşasından dolayı nihilizm kavramıyla daha açık bir şekilde tanımlanabilir.

Öte yandan belirtmemiz gerekir ki, Azerbaycan'da ÜİYOK'lerle ilgili ciddi bir ayırım veya devlet politikasında ÜİYOK'leri dışlama gibi bir durum söz konusu değildir. Hatta devlet kendi politikasında önceliği ÜİYOK'lere vermekte, yerel halk ise olumlu tutumlar sergilemektedir. Fakat bir yerinden edilme ve bir yabancılığın söz konusu olduğu ve bunun da kimlik ve entegrasyon açısından ÜİYOK'leri etkilediği unutulmamalıdır.

Kimlik Oluşumunda Temel Yaklaşımlar

Bireyin “öteki” den nasıl ayrıldığını tanımlayan kimlik çeşitli faktörlerden etkilenecek farklı boyutlara evrilebilen bir kavram olarak görülmektedir (Yaldız, 2014: 387). Dolayısıyla bu dinamizm kimliğin bir anlamda ifade edilmesini zorlaştırmakta ve tanımın yapılmasında engel oluşturmaktadır. Lakin kimliğin bir inşa sürecinin olduğu da göz ardı edilmemelidir. Başka deyişle, birçok faktörlerden etkilenecek kimlik inşasının ortaya çıktığı söylenilebilir. Bu faktörler sırasında sosyolojik ve psikolojik etkenler yer almaktadır. Bilhassa çocukluk ve ergenlik döneminde bu etkenler diğer dönemlere göre daha etkili olmakta ve bireylerin kimliğinin inşasında büyük bir rol oynamaktadır. Aynı zamanda ifade etmemiz gerekir ki, kimlik inşası bir kere gerçekleşip daha sonra ömür boyu aynı şekilde devam etmemekte, yaşanmış olaylar, yeni çevresel faktörler kimliğin değişmesine neden olabilmektedir (Göker, 2015: 83). Bunun doğrultusunda kimlik inşasının gerçekleşmesinde sosyolojik ve psikolojik yaklaşımların varlığından bahsetmek doğru olacaktır.

Kimlik inşasının psikolojik yaklaşımlarına göre, dönemsel sınıflandırmanın her bir basamağı psikanalitik açıdan bir önem taşımaktadır. Bunu Erikson'un geliştirmiş olduğu kimlik kuramları üzerinden de görmek mümkündür. Şöyle ki, Erikson'un kimlik kuramlarına göre, insanların hayatını bebeklik (0-1.5 yaş), erken çocukluk (1.5-3 yaş), oyun çağı (3-5 yaş), okul çağı (5-12 yaş), ergenlik (12-18 yaş), genç ye-

tişkinlik (18-40 yaş), yetişkinlik (40-65 yaş), yaşlılık (65 yaş ve üzeri) olmak üzere sekiz farklı evrede inceleyebiliriz (McLeod, 2018). Konuyu Erikson'un bu yaklaşımı üzerinden ele alacak olursak, 12-18 yaş aralığı bireylerin diğer evrelere göre daha çok kimlik karmaşası yaşadığını gerek ailede gerekse de çevrelerinde kendi kimliklerini oluşturma mücadelesi verdiklerini söyleyebiliriz. Aile veya çevre tarafından dayatılan gerçeklikleri kabul edip etmeme konusu bu bireylerin kendi kişiliklerini, kimliklerini belirlemektedir.

Kimlik oluşumuna sosyolojik yaklaşım ise daha çok "benlik" üzerinden ele alınmaktadır (Anık, 2012: 33-34). Burada asıl dikkat edilmesi gereken husus "benlik" kavramının sadece kişisel değil sosyal açıdan gelişmesinin ifade edilmiş olmasıdır. Dolayısıyla bireyi yetiştiren sosyal çevre onun benliğini de şekillendirmektedir.

Kimlik oluşumunda gerek psikolojik yaklaşım olsun gerekse de sosyolojik yaklaşım büyük önem taşımaktadır. Konuyu zorunlu göçün kurbanı olan ÜİYOK'ler üzerinden ele alırsak, kendi evinden, yurtdan edilmiş kişiler için farklı bir mekânda yerel halkın arasında yaşamak, her ne kadar kendi ülkelerinin sınırları dahilinde olsa da zor bir durumdur ve burada kimlik karmaşasının yaşandığını, yeniden psikolojik ve sosyal bir kimlik oluşturma gerektiğini söyleyebiliriz.

Nitekim farklı gruplar söz konusu olduğundan sosyal kimlik kuramından bahsetmek gerekir. Şöyle ki, ÜİYOK'ler yerel halkın arasında yerleştiğinde, aynı ülkede yaşayan insanlar olmalarına rağmen farklı grupların varlığından söz etmemiz gerekir. Bu durumda kimlik oluşumundan bahsederken sosyal kimlik kuramından da söz açmamız gerekecek.

Aynı ülkenin kimliği taşınsa da ÜİYOK'ler grubu olarak çok belirgin olmasa da bir farklılaşma kendini göstermektedir. Başka deyişle, dile getirmekte yarar vardır ki, kendi kimliğini düşünme, bu kimliği koruma çabaları farklı bir kimlikle tanışma gerektiren bir durumdur (Hortaçsu, 2007: 21-24). Bu ekseninde sosyal kimlik kuramını ele alacak olursak, söyleyebiliriz ki, farklı bir grup veya gruplar arasında yerleşen diğer bir grup üye olduğu gruba göre kendini tanımlamaktadır. Dolayısıyla burada diğer gruplar üye olunan grubun konumunu değerlendirmek için temel oluştururlar ve burada genel olarak karşılaşma ve diğer grubu küçümseme yönünde yanlılık söz konusu olmaktadır. Ayrıca ifade etmemiz gerekir ki, üye olunan grup görmezden gelinmeyecek kadar düşük konumda bulunduğu bu durum sosyal kimliğin olumsuzluğuna yol açar. Durum böyle olunca bu doyumsuzluktan kurtulmak, olumlu sosyal kimlik oluşturmak için çeşitli strate-

jiler geliştirildiği de denilebilir (Demirtaş, 2003: 129-130). Anlaşıldığı üzere, ÜİYOK`ler için farklı bir ülkenin vatandaşları arasında yaşamak söz konusu olmasa da sosyal kimlik açısından bir farklılık varlığını sürdürmektedir. Bu nedenle de kendi evini, yurdunu terk etmek zorunda kalmış bu kişiler için kimlik karmaşası, kendini koruma çabaları da söz konusu olmaktadır.

Kişisel Kimlik

Bireyin yaşadığı olaylar ve geçtiği süreçler onun kişisel kimliği etkileyerek biçimlendirmektedir. Bir anlamda kişisel kimlik ömür boyu şekillenebilecek bir kavram olarak görülebilir. Kişisel kimlik bireyin dünyaya yaklaşımını, inanış ve bağlılıklarını ifade eden bir kavram niteliği taşımaktadır (Balci, 2017). Yeni kavram, farklı bakış açıları ve toplumsal değişimler gibi birçok etmenden ötürü sürekliliğini korumakta ve diri kalmakta olan kişisel kimlik genel olarak aile içinde şekillenmeye başlamaktadır (Bilgin, 1996: 192). Bir başka deyişle, kişiler aileleri tarafından dayatılan gerçeklikler arasında seçim yapmaları gerekirken veya herhangi tercihte bulduklarında kendi kişiliklerini de geliştirmektedirler.

Giddens`e göre, bireyin kişisel kimliği kolektif kimliklerle ilişki halinde yapılan tercihler zamanı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca ifade etmek gerekir ki, bireyin kimliği onun kim olduğu ile değil, kendini nasıl geliştirdiği ile belirlenmektedir. Aynı zamanda bu kimlik kişinin geleceğini de şekillendirmektedir. Bu kimlik bireyin kendini geliştirme yörüngesi olarak bilinmektedir. Şöyle ki, kişisel kimliğin bireyin geçmişten muhtemel geleceğine kadar olan ömür yolunu belirlediği denilebilir (Giddens, 1991: 74-76). Görüldüğü gibi, bireyin kişisel kimliği her ne kadar çevresi ile ilgili olsa da aslında gelecek yönünde kendi yörüngesi var olmakta ve dünyadaki birçok olaydan bağımsız gelişmektedir. Fakat bu durum kişinin kendi hayatında ve çevresinde yüzleştiği olayların onun kişisel kimliğini etkileyemeyeceği anlamına gelmez. Çünkü birey her zaman kendini sorgulamakta ve etrafında gerçekleşen olaylardan etkilenmektedir. Örneğin, bireye birkaç yıl sonra öleceği söylendiğinde geriye kalan hayatını nasıl değerlendireceğini düşünerek aslında daha önceden şekillendirdiği kimliğinde değişiklik yapabilir. Dolayısıyla yapmayı planladıklarını değil, ömrünün geriye kalan yıllarında yapmak istediklerini yapmayı tercih eder ve bu durumda yaptığı tercih onun kişisel kimliğini de etkilemiş olacaktır.

Kişisel kimliğin gelişmesini ÜİYOK`ler üzerinden ele alacak olursak, gerçekleşmiş zorun göçün bu kişiler üzerinde büyük etkide bu-

lunduğu söylenebilir. Kendi evinde, yurdunda yaşadığı zaman bireyin hayata bakış açısı ve tutumunun zorunlu göçün ardından negatif yönde değiştiği denilebilir. Bir ÜİYOK`ler grubu olarak yerel halkın arasında yaşamak, her ne kadar belirgin olmasa da kültürel farklılıklar yaşamak ve buna uyum sağlamak gibi bir durum söz konusu olduğunda önceki paragrafta belirtilenin tersi gözlemlenebilir. Dolayısıyla ÜİYOK`ler yaşanmış zorunlu göçün beraberinde getirdiği koşullar gereği yapmak istediklerini değil, söz geçen durumda yapılması gerekeni tercih ederek kişisel kimliklerini de bu yönde şekillendirmiş olacaklar.

Kolektif Kimlik

Kişisel kimlik bireyin kişisel bakış açısı ve inanışlarından kaynaklı olarak ortaya çıkan bir kavram olduğu halde kolektif kimlikte ortak yönlerden dolayı bir araya gelme söz konusu olmaktadır. Durum böyle olunca, ortak kimlikte birleşen grup üyeleri kendilerini “biz”, öteki grubu ise “onlar” diye nitelendirerek ayırım yapmaktadırlar. Bu da bir anlamda kolektif kimliğin ortaya çıkma nedenlerinden biri olarak görülmektedir. Şöyle ki, kolektif kimliğin var olması için ortak amaç, ortak beklentiler ve ortak sorunların varlığı da gerekmektedir (Anık, 2012: 46). Dolayısıyla kolektif kimlik ortak sebeplerden dolayı kişilerin bir araya geldiği grupların kimliğini ifade etmektedir.

Günümüzde kolektif kimlik belli bir sınır dahilinde değil, aynı zamanda sınırlar ötesinde de kendi varlığını sürdürebilmektedir. Bunun asıl nedenlerinden biri göçün de gerçekleşmesinde büyük role sahip olan sosyal medyanın gelişmesi ve hayatımızın bütün alanlarında kendine yer edinebilmesidir (Naghiyeva, 2019: 76-77). Sosyal medya üzerinden aynı kolektif kimliği taşıyan kişiler bir birilerini bulmakta ve kendi değerlerini yaşatmaktadırlar. Dolayısıyla günümüzde kendi kolektif kimliğini koruyabilmek sosyal medya aracılığıyla da mümkündür. Bu ise grup dahilindeki bireylerin bu kimliğe ne kadar bağlı olmasından kaynaklı olarak gerçekleşmektedir. Ayrıca artık burada grup kavramı mekân olarak değil, kimlik olarak göz önünde bulundurulmakta, başka bir deyişle kolektif kimlik aynı mekânda yaşayanları ifade etmemektedir.

Öte yandan söylememiz gerekir ki, Smith`in kimlikle ilgili açıklamaları da kolektif kimlik açısından oldukça dikkat çekicidir. Burada etnik topluluğun özelliklerinden bahsedilmiş olmasına rağmen bu temel özelliklerin bir kısmını kolektif kimlik için de geçerli görebiliriz. Bu temel özellikler arasında kolektif bir özel ad, paylaşılan tarihi anılar, özel bir yurtla bağ, nüfusun önemli kesimleri arasında daya-

nışma duygusu gibi özellikler yer almaktadır (Grimm, Huddy, Schmidt ve Seethaler, 2016: 288). Buradan kolektif kimliğin belirleyici özellikleri olarak da gördüğümüz bu özelliklerin ortak özellikler olarak bu kimliği ifade ettiği açık bir şekilde kendini gösterdiği denilebilir. ÜİYOK'lerin kolektif kimliğine değinecek olursak, burada özel adın ÜİYOK, paylaşılan tarihi anların göç sürecinde yaşanan zorluklar, onlara karşı düzenlenmiş olan silahlı saldırılar, özel bir yurtla bağın terk etmek zorunda kaldıkları işgal edilmiş bölgeler olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca göç sonrasında farklı yerlerde yerleşmiş olsalar da bu kimlikten kaynaklı olarak ÜİYOK'ler arasında dayanışma duygusunun var olduğunu ve birbirlerini diğer kesimlere göre daha iyi anladıklarını ifade edebiliriz.

ÜİYOK'lerin Uyum Süreçleri

ÜİYOK'lerin yerel topluma uyum süreci onların taşıdığı kimlikle çok yakın bir ilişkide bulunmaktadır. Şöyle ki, kişisel veya kolektif kimlik bu sürecin nasıl gerçekleşeceğini belirleyen asıl sebepler olarak görülmektedir. Yerel toplumdan farklı bir kimliği taşıyan ÜİYOK'ler için yeniden entegrasyon, uyum sağlama süreci söz konusu olmaktadır.

Yeni bir toplum arasında yaşam söz konusu olduğundan ÜİYOK'ler için kültürleşme kavramını kullanmak doğru olacaktır. Kültürleşme, kültürlerarası ilişkiler sonucu meydana gelen kültürel ve psikolojik değişim süreci olarak bilinmektedir (Çağlar ve Onay, 2015). Dolayısıyla, ÜİYOK'ler için kendi ülkeleri içinde gerçekleşen bir zorunlu göçten bahsetmiş olsak bile, yaşam tarzında ve kültürlerde farklılıkların olması kaçınılmaz bir durumdur. Bunun doğrultusunda uyum sağlayıp sağlayamama açısından asimilyasyon, separasyon (ayrımıcılık/dışlama), entegrasyon ve marjinalizasyon gibi kültürleşme davranışlarının bütün göçmen gruplarda olduğu gibi ÜİYOK'ler için de ele alınması gereken kavramlar sırasında yer aldığı denilebilir.

Kültürleşme davranışlarını irdeleyecek olursak, asimilasyonun göçmen grupların kendi kimliklerini korumak istememesinden, separasyonun diğer gruplarla iletişimde olmamak, onlara uyum sağlamamak istemelerinden, entegrasyonun hem kendi kimliğini korumak hem öteki grubun kimliğini kabul etmek çabalarından ve marjinalizasyonun ne kendi ne de öteki grubu istememesinden kaynaklanan davranış olduğunu görebiliriz (Berry, 2019). Başka bir deyişle, asimilasyon yaşadığın toplumun içinde erime, onlara karışarak kendi kimliğini unutmayı ifade ederken, ayrımcılık kendi kimliğini korumak için öteki olarak gördüğün toplumdan uzaklaşmaya vurgu yapmaktadır.

Ayrıca entegrasyon her iki toplumun değerlerini benimsemek, bireyin kimliğini bu değerler üzerinden şekillendirmesi iken marjinalleşme her iki kimliği kabul etmez ne kendi değerleri ne de yerel toplumun değerleri ile yaşamaz.

ÜİYOK'lerle Yapılan Mülakat Üzerine İnceleme

Zorunlu Göçün ÜİYOK'lere Etkileri

Gerek gönüllü gerekse de zorunlu göçün göç eden kişilere belli etkileri bulunmaktadır. Fakat dikkat edilmesi gereken bir husus vardır ki, zorunlu göç bireyin arzulamadığı şekilde göç etmesine ve hayata sıfırdan başlaması gibi durumlara yol açmaktadır. Bu durumda ise zorunlu göçün negatif etkileri kaçılmaz olmaktadır. Bunun doğrultusunda Azerbaycan'da ÜİYOK'lerin yaşadıkları zorunlu göçün onların hayatına etkilerini yapılmış mülakat üzerine farklı başlıklarda incelenmekte fayda olduğu denilebilir.

Zorunlu Göç Anı ve ÜİYOK'lerin Güvenliğine Tehditler

Yaşanmış zorunlu göçün asıl nedenlerinden biri silahlı saldırının bireylerin hayatına tehdit oluşturması ve kendi hayatlarını kurtarmak için evlerini terk etmek zorunda kalmış olmalarıdır. Hayati tehlikenin söz konusu olması zorunlu göçün gerçekleşmesindeki itici faktör olarak açıklanabilir. Dolayısıyla İtme-çekme teorisinin varlığını kaleme alabiliriz. Ayrıca itici faktörlere rağmen yurtlarını terk etmemek için ÜİYOK'lerin direniş gösterdiklerini de söyleyebiliriz. Şöyle ki, katılımcılarımızdan M. A. göç anından bahsederken şunu dile getirmiştir:

“Ne olduğunu anlayamıyorduk, komşu köylerde düğünlere saldırıldığını, gelinlerimizin rehin alındığını, insanların öldürüldüğünü duyardık. İnsanların komşu köylerde olanlardan korktukları için evlerini terk etmek istediklerini gördük. Ermenilerin hedefi zaten buydu... Zor duruma rağmen evimizden çıkmadık. Sabaha kadar uyumadık, bölgenin merkezinde yaşadık, Ermeniler keşif için geliyorlardı, ancak buna rağmen evimizi terk etmedik. Babam vakıf başkanıydı ve ilk ÜİYOK'lere (başka illerden) yardım etmek için fırından ekmek almıştık. Onlar geceyi ormanda geçirmiştiler. Bazen ÜİYOK'lerin evlerinden kaçtıkları söylenir. Bu, en çok nefret ettiğim yaklaşım. Hiç kimse evinden, anılarından, anavatanından isteyerek ayrılmaz...” (23. K-69).

Katılımcımızın söylemiş olduğu üzere de anlayabiliriz ki zorunlu göçün gerçekleşmesinden önce gece saldırıları olmuş ve siviller kendi yurtlarında ölüm tehlikesi içinde yaşamışlar. Öte yandan katılımcıların silah seslerinden korktuklarını da söyleyemeyiz. Çünkü katılımcıların birçoğu Ermeni katliamlarının bizzat şahidi olarak kendi yaşadıklarını bizimle paylaşmaktadırlar:

“O günleri kimseye dilemiyorum. Bu hayatta kimsenin o anları yaşamasını istemiyorum. Hocavend bölgesinde yaşıyorduk. Köyümüzde Ermeniler de vardı. İlişkimiz daha önce çok iyiydi. Ancak Sumgayıt'taki olaylardan sonra bize düşman oldular. Gündüzler iyi bir ilişkimiz olmasına, konuşmamıza rağmen geceleri onlardan korkuyorduk, korkudan evimizi terk edemedik, onlardan ve her dakika yardımlarına gelen gruplardan bir saldırı bekliyorduk. Amcamın oğlunun arkadaşıyla birlikte arabasını yolda durdurmuş, arabayı ateşe vermiş, kendilerini ise öldürdükten sonra kesmişlerdi. O zaman kendi köyümüzde yaşıyorduk. Böylece, her 3 günde bir, birinin öldürülmesi ile ilgili haberler alır olmuştuk...” (5. K-54).

Katılımcının Ermenilerle birlikte yaşamdan bahsetmiş olması azınlık olmalarına rağmen Ermenilerin yerleştikleri bölgelerde homojen yapı oluşturma ve Azerbaycanlılarla etnik çatışma çıkarma çabasında olduklarını ortaya koymaktadır. Bu durum ise çalışmanın Kavramsal ve Kuramsal kısmında da söylediğimiz gibi, Giddens'in etnik çatışma yaklaşımı ile açıklanabilir.

Dikkat etmemiz gereken bir husus da itme-çekme teorisinin itici ve çekici faktörlerinin varlığıdır. Petersen'in itme-çekme teorisi üzerinden irdeleyerek ortaya çıkardığı 5 göç tipinden birinin de zorlama göç olduğuna dikkat edecek olursak sürekli devam eden saldırıların zorlama göç tipinin ortaya çıkmasındaki rolünü de ifade edebiliriz (Yalçın, 2004: 34). Dolayısıyla ele aldığımız zorunlu göçün itme-çekme teorisi üzerinden değerlendirilmesi gerektiğini Petersen'in araştırmaları da ortaya koymaktadır.

Savaş esnasında tehlike altında yaşamamak için evlerini terk etmelerine rağmen başka bölgelerde yaşamının mümkün olmadığını ve bu nedenle de savaş içinde yaşama geri döndüklerini belirten kişiler de oldu. Bu ise yeni yerleşim yerinde entegrasyon sürecinin ne kadar zor olduğunu, aynı ülke içinde yaşam söz konusu olsa bile yabancılik ve uyum sorunu yaşandığını ortaya koymaktadır:

“...Saatli ilinde yerel halktan birinin evinde yaşamak zorunda kaldık. Burada 3 ay yaşadık, sonra dayımın Bakü'deki evine gittik. Ama kendi evimiz, kendi topraklarımız olmadan gittiğimiz hiçbir yerde yaşayamadık. Savaş, gerginlik ve tehlikenin olduğu anavatanımıza geri döndük. Ancak durum gün geçtikçe kötüleşiyordu. Yine de bu durumda yaşamaya devam ettik. Ermeniler bölgeyi işgal ettikten sonra tamamen ayrılmak zorunda kaldık. Halam 4 çocuğuyla esir alındı ve 2 gönüllü savaşçımız sayesinde daha sonra onlar kurtulmuşlar. O zamana kadar ise onları uzun süre göremedik. Halam esaretten kurtulduktan sonra, o ve çocuklarının ayaklarından ateş ederek Ermenilerin nasıl keyif aldıklarını anlatıyordu... (ağlıyor)” (16. K-36).

Aynı zamanda katılımcının anlattıklarından da yola çıkarak esirlerle kötü davranma, onlara işkencelerin uygulanmasını da kaleme alabiliriz. Bu da 1949 tarihli Cenevre Sözleşmesinde esirlerle davranma kurallarına göre savaş cinayeti olarak bilinmektedir (The Geneva Conventions of 12 August 1949, 1960). 7 Haziran 1993 yılında Ermenistan bu sözleşmeye katılmış olsa da katılımcının anlattıkları, 23 Ağustos 1993 yılında Füzuli'de gerçekleştiği için sözleşmenin sadece imzalanmakla kaldığını göstermektedir (International Committee of the Red Cross, b.t.). Ayrıca aynı adımların Ağdere, Ağdam, Cebayıl, Gubadlı, Zengilan'ın işgali zamanı da atılmış olması sözleşmenin Ermenistan tarafı için bir değerinin bulunmamasını ifade etmektedir.

Öte yandan buna da vurgu yapmamız gerekiyor ki, ÜİYOK'lerin birçoğu sadece 1 kez göç yaşamamış, söz konusu dönemde sürekli yer değiştirmek zorunda kalmışlar. Bunun nedenlerinden biri yeni yerleşim yerinin de sonradan işgal edilmesi olmuştur. Bunu mülakat yapılmış ÜİYOK'nin anlattıklarında da görebiliriz:

“...Bir süre sonra sessizlik oldu (savaşı kastediyor), ama evimize gide-medik, oraya gitmek imkansızdı. Bu nedenle babam Mirzecamallı köyünde bir vagon buldu, 1 oda ve 1 koridorlu küçük bir vagon, babam bize birkaç parça eşya sağladı ve orada yaşamaya başladık. Orada birkaç ay yaşadıktan sonra, bu köydeki durum da gerginleşti, bu sefer durum daha da kötüydü. Hâlâ kulağımıza gelen sesleri hatırlıyorum. Bu sesler hala kulaklarımda. Korkunç bir andı. O zaman babam sırtına zarar vermişti ve acı yüzünden hareket edemiyordu. Biz orada kalamazdık, aksi takdirde esir alınacaktık. Ağabeyim 10. sınıftaydı. Babamı hiçbir şekilde götürmezdim, bu yüzden annem ağabeyime dedi: “kardeşlerini al, git, esir alınmayın. Burada kocamla kalacağım.” Babamızı ve annemizi orada bırakmak bizim için hoş değildi, ama orada kalmak da

korkunçtu (ağlıyor). Kardeşim bizi alıp gitti, ancak ulaşımımız yoktu. Gitmek için araba bulunamıyordu. O zaman herkes ailesini kurtarmaya çalışıyordu. Sonunda kardeşim bir polise yaklaştı, onunla konuştu ve buradan gidemezsek, esir alınacağımızı söyledi. Sonra polis bir arabayı durdurdu, doluydu, ama bir şekilde arabaya oturduk. Bu araba bizi bü-yükannemin ve dayımın ailesinin ÜİYOK olarak yerleştiği Şükürbeyli köyüne getirdi. Ağabeyim bizi getirip oraya koyduktan sonra, ebeveynlerimizin peşinden gitti. Babamı ve annemi orada bırakmak bizim için zordu, ama kardeşimin de gitmesini istemiyorduk, esir alınacağından korkuyorduk. Kardeşim ayrıldıktan bir süre sonra bir araba geldi ve kardeşimi, babamı, annemi arabada gördük. Dayımı nasıl bulduğunu bilmiyorum, ancak dayımın kardeşime ebeveynlerimizi getirmesine yardım ettiğini biliyorum. O dönemde babam, amcalarım, dayılarım da savaşa katılmıştı. Bazen kadınlar zor işleri bile yaparlardı erkekler savaşta oldukları için. Hayatım hakkında konuşursam, hiçbir kitaba sığdıramam. Çok farklı yerlerde yaşadık, çok zorlandık..." (25. K-37).

Ayrıca dikkat etmemiz gereken bir husus da zorunlu göçün birkaç kez gerçekleşmiş olmasının asıl nedenlerinden birinin göçün yakın bölgelere yapılmış olmasıdır. Zorunlu göçe mecbur bırakılmış insanların tercihleri sırasında en yakın yerler olduğu için işgalin devam etmesi ile göç de devam etmiştir. Bu ise Ravenstein'in 7 göç kuralından biri olan göçün yakın mesafelere gerçekleşmesi kuralını açık bir şekilde ortaya koymaktadır (Ravenstein, 1885: 198). Binaenaleyh, buradan insanların daha iyi koşullar aramaktan ziyade sadece kendi hayatlarını kurtarmak için yakın mesafeli bir bölgeye göç ederek bunun geri dönüşte de kolaylık sağlayacağını düşündükleri çıkarımında da bulunabiliriz.

Mülakatlar, sadece göçü bizzat yaşayan kişilerle yapılmamış, ÜİYOK'lerin ailesinde doğulmuş ve bu hayatı yaşamaya mahkûm olmuş kişiler de mülakat yapmak için tercih edilmiştir. Bu kişilerle yapılmış mülakatlara bakarsak, söz konusu bireylerin de zorunlu göçü bizzat yaşamamış olsalar bile manevi olarak en az kendi aileleri kadar çile çektiklerini, zorluklarla yüzleştiklerini görebiliriz:

"Ailemin her üyesinden duydum göç sürecini. Babam savaflara katılmış, evde hiç bulunmamış bu yüzden, savaşta yakın arkadaşları öldürülmüş ve kendisi de bir bacağı kaybetmiş. Onunla konuştuktan sonra, gün boyunca neden bu kadar düşünceli, hep dalgın olduğunu anladım. Yaşadıkları ve aldığı travmalar anlatılmayacak kadar zor. Bü-yükbabamı hiç görmedim, göç sırasında gittikleri yerde bir hastalıktan

ölmüş ve şimdi sadece mezarını ziyaret edebiliyoruz. Büyükannem, büyükbabamın onu annesinin yanına defnetmelerini istediğini söylüyor, ancak mevcut durumda bu mümkün değildi büyükbabamın annesinin mezarı işgal altındaki bölgelerde olduğu için. Büyükannem, büyükbabam öldükten sonra babamın geldiğini söylüyor. Babam evdeki tek çocuktur. Babam savaştayken, büyükbabam öldükten sonra büyükannem yalnız kalmış..." (24. K-23).

Gördüğümüz gibi gerek göç öncesi gerekse de göç süreci oldukça tehlikeli ve acılı bir süreç olarak bireyler tarafından hatırlanmaktadır. Göçün bireylerin hayatına tehditten kaynaklı olarak gerçekleşmesinin yanı sıra en son göstermiş olduğumuz mülakat üzerine de ele alarak söyleyebiliriz ki, göçten kaynaklı olarak da hastalık vb. sebeplerden de ölümler veya bireyin sağlığını olumsuz şekilde etkileyebilecek durumlar görülmektedir. Fakat bu tesirler sadece fiziksel değil, ruhsal olarak da kendisini gösterebilmektedir. Bireylerin içinde yaşadığı toplumdan uzaklaşması durumu yalnızlık, yabancılaşma, kendini değersiz görme, yakınlarının yokluğu ve yaşananları sorgulamaları kişileri derinden etkilemekte ve yoğun stres yaşamalarına neden olmaktadır (Solgun ve Durat, 2017: 139). Bu da zaman zaman bireylerde hastalıkların ortaya çıkmasını tetiklemektedir. Lakin bütün bunlar zorunlu göçün etkileri olarak bilinmemektedir. Dolayısıyla, zorunlu göç ÜİYOK'lerin hayatlarını ve yaşamlarını birçok boyuttan etkilemiş bulunmaktadır.

Zorunlu Göçün Psikolojik ve Sosyolojik Etkileri

Diğer zorunlu göçler gibi Azerbaycan'da işgal sonucuyla yaşanmış olan zorunlu göç de kendi psikolojik ve sosyolojik etkilerini ÜİYOK'lerin üzerinde göstermiştir. Öncelikle ifade etmemiz gerekir ki, göç zamanı göçe maruz kalan kişiler arasında bu olayları hatırlayacak yaşta çocuklar da bulunmuştur. Gördükleri acımasızlıklar ise büyüklere göre çocuklara olumsuz anlamda daha etkileyici olmuştur. Bunu katılımcılarımızdan birinin:

"Ailemizden değil, akrabalarımızdan ölenler oldu. Kuzenim 17 yaşında esir alındı. O zaman ben çocuktum. Ama bir bahçe çitini geçerken bir adamın vurulduğunu ve çitin üzerinde öylece kaldığını asla unutmuyacağım. Bu, bir çocuğun hafızasından silinmeyecek bir görüntüdür. Başka bir adam köyün çıkışında tankla vurulmuş ve paramparça olmuştu..." (2. K-37).

şeklinde anlatması üzerine de görebiliriz. 10 yaşlı olan bir kız çocuğu için bu gördükleri gelecek hayatını da keskin bir şekilde etkileyecek travmadan başka bir şey değildir.

Dikkat etmemiz gereken bir diğer mesele de ÜİYOK'ler çaresiz kaldıkları için çoğu zaman seçim yapma şansı olmadan yerlere yeniden yerleştiklerinde, birey belirsiz koşullar altında ve belirsiz zamanda yeni yerleşim yerine uyum sağlamalıdır. Günlük yaşamın görevlerini yerine getirmeye çalışırken bir yandan bir ev ve kimlik oluşturmak, ÜİYOK'lerin üstlenmesi gereken bir başka önemli zorluktur. İlk araştırmalar, göç sonrası stresin ÜİYOK'lerin ruh sağlığına olumsuz şekilde katkıda bulunduğunu göstermiştir (Ingleby, 2005). En son çalışmalar, göç sonrası stresin ÜİYOK'lerin duygusal refahını önemli ölçüde etkilediğini ve genellikle savaşa ilgili travmaya benzer veya ondan daha büyük bir risk sağladığını ortaya koymuştur. Göç öncesi ve sonrası stres kendisini hem çocuklarda hem de yetişkinlerde farklı semptom ve sıkıntılar şeklinde gösterebilir (Refugee Health Technical Assistance Center, b.t.). Yaşanmış travmaların bir diğer olumsuz yönü de kendi etkilerini yavaş yavaş göstermeye başlamasıdır. Dolayısıyla, bu yaşanan sorun ve travmalar çoğu zaman ister çocuklarda olsun isterse de yetişkinlerde anında değil, bir müddet sonra kendi etkilerini belli etmekte ve onların sosyal etkileşimlerine de tesirini göstermektedir.

Ayrıca zorunlu göçün okul hayatını da etkilediği ve bundan kaynaklı olarak bireylerin travmalar aldığını da dile getirebiliriz. Bunu katılımcılarımızdan bir diğerinin söylediklerinden görebiliriz. Şöyle ki, İ. M. isimli katılımcımız yaşadığı zorunlu göçün onun okul hayatına ve dolayısıyla bütün hayatına, psikolojisine etkilerini aşağıdaki şekilde ifade etmiştir:

“Daşburun'da kaldığımız evin ardından gittik ve bir okula yerleştik. Bir süre kaldığımız o okulda okudum. Sonra çadır kampına gittik. Genel olarak, eğitim nedeniyle çok travma aldım. 7 liseye gittim. 7 lisedeki sınıf arkadaşlarının ve onlara uyum sağlamanın zorlukları psikolojik olarak beni çok etkiledi. Bugün, sınıf arkadaşlarımdan bahsettiğimde birçoğu bana gülüyor. Çünkü 100'den fazla sınıf arkadaşım var. Bunun travması benim için çok ağırdır” (26. K-40).

16 yaşlı katılımcımız olan İ. F. ise zorunlu göçü bizzat yaşamamış olmasına rağmen ÜİYOK ailesinde doğmuş ve yaşanmış olaylardan olumsuz etkilenmiş biri olarak kendi düşüncelerini bizimle paylaşmaktadır. Katılımcımıza okulunda Azerbaycan tarihi, Azerbaycanlı-

lara yapılan katliamlar ve işgallerle ilgili etkinliklerin organize edilip edilmediğini sorduğumuzda verdiği cevap şu şekilde olmuştur:

“...Hatta bu etkinliklerden birinde bir resim bile gördüm. Hocalı Soykırımı zamanı karda donmuş ölü bir çocuğun resmiydi. Bu resmi gördükten sonra 15 gün boyunca kendime gelemedim, çok etkilendim. Anlayamadığım bir duyguydu. Ayrıca öğretmenlerimiz yaşadıkları zorluklar ve halkımıza neler olduğu hakkında bize bilgi veriyorlar. Kelimelerle ifade edilemeyecek duygulardır. Öğretmenlerimiz bize neler yaşadıklarının küçük bir kısmını bile anlatmaya çalışıyor ve biz çok üzülüyoruz. Sadece küçük bir kısmı konuşulduğunda böyle derin duygular yaşıyoruz, o anları yaşamamanın ne kadar zor olduğunu düşünün” (17. K-16).

Göründüğü gibi katılımcımız zorunlu göçün bizzat kurbanı olmadığı halde yaşadıklarının olumsuz etkilerine vurgu yapmanın yanı sıra göçü yaşayan kişilerin nasıl bir travma aldığını da düşünmekte ve bunun kelimelerle ifade edilemeyecek bir duygu olduğunu dile getirmektedir. Katılımcımızın çok etkilendiğini söylediği resim Ek-5`te yer verilmiştir. Öte yandan belirtmeliyiz ki, bazı katılımcılar da sosyal etkileşim, sosyalleşme açısından sıkıntılar yaşamış, onların davranışlarında da bu, kendini göstermiştir. Bunun doğrultusunda katılımcılarımızdan olan H. Ş. Kendi düşüncelerini aşağıdaki şekilde dile getirmiştir:

“Asıl zorluk okula gittiğimiz zamandı. Çadır okulundan uzakta yaşadık, ama her gün çadır okuluna geldik. Babam kendimizi yabancı hissetmememiz için yerel okulda okumamıza izin vermedi. Hatırlıyorum ki, çadır kampında yaşayan çocuklara baktığımda onların neden hep birlikte yaşadıklarını düşünürdüm. Ama biz onlarla yaşamıyorduk” (11. K-30).

H.Ş. kod isimli katılımcımızın anlattıklarından yola çıkarak marjinalleşme stratejisinin kullanıldığı kanaatine gelebiliriz. Marjinalleşme stratejisi kişilerin kendi kimliklerini, değerlerini çok az önemseyerek “onlar” diye gördükleri gruplarla etkileşimden kaçınma durumlarını ifade etmektedir (Özservet, 2015: 47). Katılımcının söylediklerinden de gördüğümüz üzere aile ÜİYOK`lerin yaşadığı bölgeyle sadece eğitim amacıyla etkileşim sürecinde bulunmuş, yerel halkla ise sosyal etkileşim neredeyse yok denilecek kadar azdır. Her ne kadar aynı ülke vatandaşlığı, aynı dil ve kültür söz konusu olsa da kendilerini yerel halkla etkileşim sürecinde yabancı hissetme durumu mevcuttur.

ÜİYOK'lerin karşılaştıkları zorluklardan birinin yeni yerleşim yerlerinde yerel halka uyum sağlamaları ile ilgili sorunlar olduğu denilebilir. Başka bir deyişle, katılımcıların birçoğu kendilerinden kaynaklı olan bir ayrımcılığın varlığını ifade etmektedirler. Örneğin, katılımcılardan G(Q). E. 17, ÜİYOK olarak yerel halktan farklı olduğunu ve bu nedenle ayrımcı bir davranış sergilediğini şöyle belirtmiştir:

“Yerel bir okulda okudum, benim için zordu. İstemedim, oradaki öğrencilerden seçildim, bu yüzden kendimi onlardan uzaklaştırdım. Bu mesafe kendimden kaynaklıydı. (Yani onlar) Bana tek kelime bile etmediler” (19. K-35).

Çalışmanın teorik kısmında da yer verdiğimiz üzere sembolik etkileşimcilik kimlik açısından önemli bir kuramdır. Başka deyişle, sosyal etkileşim sürecinde bireylerin olaylara anlam yüklemeleri onların toplumda kendi kimliklerini belirlemelerine yol açmaktadır (Gökulu, 2019). Yaşadıkları travmaların neden olduğu kendi değerlerinin düşmesi duygusundan kaynaklı olarak ÜİYOK'ler kendi çevrelerindeki olaylara farklı anlamlar yükleyerek yerel toplumda istenmedikleri kanaatine gelebilir ve bununla da kendilerini var oldukları toplum içinde dışlayabilirler.

Bir önceki katılımcının okulda yaşadıkları üzerine söylediğinin neredeyse aynısını 59 yaşlı katılımcımız günlük yaşamı hakkında söylemiştir:

“Yerlilerle olan ilişkimiz normaldi. Kendimiz onlardan uzaklaşıyoruz, çünkü biz ÜİYOK'lerdik” (22. K-59).

“Çünkü biz ÜİYOK'lerdik” cümlesine dikkat edecek olursak yaşanan olayların bu bireyler üzerinde nasıl olumsuz etki bıraktığını anlayabiliriz. Buradan yola çıkarak zorunlu göçün manevi etkileri sırasında sosyal izolasyonun varlığından da bahsedebiliriz. Burada söz konusu, bireylerin yerel toplumdaki sadece fiziki bir ayrışma yaşamalarının yanı sıra alıştıkları bir dizi haklardan, kurallardan ve sosyal etkileşim ürünlerinden ayrılmış olmalarıdır (Solgun ve Durat, 2017: 141).

Görüldüğü gibi, ÜİYOK statüsünü taşımak bireylerin kendi ülkeleri içinde kendilerini dışlamalarına neden olmuştur. Lakin unutulmamalıdır ki bu ayrımcılık statüden değil, bu statüyü taşımaya sebep olan olaylardan kaynaklı olarak gerçekleşmiştir. Yaşanmış zorunlu

göçten dolayı yaşama sıfırdan başlayan bir grup olarak ÜİYOK`ler yerel halkın arasında kendi durumlarından kaynaklı olarak ayrımcılık yapmışlar. Ayrıca söylemekte yarar vardır ki, yerel halkın da olumlu tutumlarına rağmen ÜİYOK`lere acıdıkları için yardımlarda bulunmaları durumu da göz ardı edilemeyecek bir noktadır. Buna örnek olarak 28 yaşlı, E. (Θ). A. isimli katılımcının ifade ettiklerini gösterebiliriz:

“Yaşadığımız ailede çocuklar büyüktü ve bize karşı tutumları iyiydi. Fakat bazen ÜİYOK olduğumuz için bizi maddi ve manevi olarak geri kalmış biri gibi düşünüyorlardı” (29. K-28).

Gerek Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ savaşından dolayı silahlı saldırılar sonucunda kendi evlerini, yurtlarını terk etmek zorunda kalan, zorunlu göçü bizzat yaşayan ÜİYOK`ler, gerekse de ÜİYOK`lerin ailesinde doğulmuş, büyümüş ve dolayısıyla ÜİYOK statüsünü taşıyan kişiler göçün bütün zorluklarını yaşamış, birçok travmalarla yüzleşmişler. Mülakatlardan da görüldüğü gibi göç sürecinde yaşanmış olaylar kişilere sosyolojik ve psikolojik etkilerde bulunmuş, bu ise kendiliğinde onların bütün hayatlarını, yaşamlarını etkilemiştir. Lakin bunu da dile getirmeliyiz ki, bu göç sosyolojik ve psikolojik etkilerle kalmamış, zorunlu göçün ÜİYOK`ler üzerinde diğer başka etkileri de görülmüştür.

Zorunlu Göçün ÜİYOK`lere Kültürel Etkileri ve Kültür Farkları

Azerbaycanlıların kendi ülkelerinde yaşadıkları zorunlu göçün kültürel etkilerini de yapılmış mülakat üzerine inceleyebiliriz. Her ne kadar aynı ülkede yaşayan kişilerden bahsediyor olsak da bireyin doğduğu, büyüdüğü, hatıralarla dolu ana dizgeyi yani memleketini terk etmesi, farklı ve yeni bir toplumsal yapının, kültürün, yaşamın kapısının aranması beraberinde hem göç edenler hem göç edilen toplumda değişimin habercisidir (Koyuncu ve Şimşek, 2020). Mülakatlardan da belli olduğu üzere bazı kültürel farklılıkların varlığı kendini göstermektedir. Göç ve uyum sürecinde kültür farklarının büyük rol oynadığı da denilebilir. Gerçekleşmiş mülakatlar üzerine de söyleyebiliriz ki, kültürel farklar kültürleşme davranışlarında da kendini belirtmektedir. Dolayısıyla bu farklılıklar ÜİYOK`leri belirli bir şekilde etkilemektedir. Katılımcılardan biri yüzleştikleri farklılıkların onların uyum sürecini etkilediğine şöyle vurgu yapmaktadır:

“Geldiğimiz yere, çevreye ve insanlara uyum sağlamak çok zordu. Geleneklerimizde ve yiyeceklerimizde birçok fark vardı. Azerbaycanlı olmamıza rağmen, her bölgenin kendine özgü özellikleri var. Düğün adetleri bizimkinden farklıydı” (3. K-60).

Uyum, bireyin kendisine olan taleplere verdiği tepkiler olarak bilinmektedir (Gedikoğlu ve Akbaş, 2019: 519). Konuyu katılımcının söyledikleri üzerinden irdeleyecek olsak geleneklerde, günlük yaşam alışkanlıklarında olan farklılıklara uyum sağlayamama durumu karşılaştıkları yeni kültüre olumsuz tepki ile de alakalı olabilmektedir. Bu da kendiliğinde ayrımcılık stratejisinin kullanılmasına neden olmaktadır. Şöyle ki, bazı katılımcılar geleneklerin farklılığına rağmen kendi adetleri üzerine davranarak ayrımcılık yaptıklarını açık şekilde ortaya koymuşlar. Şöyle ki, Q. R. isimli katılımcı ayrımcılığın kendileri tarafından tercih edildiğini aşağıdaki gibi belirtmiştir:

“Kendi geleneklerimize göre çocuklarımıza düğün yaptık. Düğün adetlerimizde bazı farklılıklar vardı” (6. K-57).

Diğer taraftan söyleyebiliriz ki, katılımcı tarafından:

“Mutfaklarını bilmiyorum” (18. K-40).

şeklinde yapılan açıklama da bir ayrımcılığın, yerel halkla sosyal etkileşimde olmamanın, kendi kültürüne bağlı yaşamının göstergelerindendir. Bu da sosyal izolasyonun belirtileri olarak görülmektedir.

Fakat kaleme almakta fayda vardır ki, ÜİYOK`lerin yerel halka uyum sağlama sürecinde bir entegrasyon da söz konusu olmaktadır. ÜİYOK ailesinden olan bir beyle evlenmiş yerel halkın temsilcisi de mülakat yaptığımız kişilerden olmuş ve ÜİYOK`lerin entegrasyon süreçlerini bu şekilde belirtmiştir:

“Düğün hakkında düşünmediler çünkü savaş zamanıydı. Düğünler birkaç yıl sonra yapılmaya başladı. Bizim düğünümüzde (ÜİYOK ile evlendim) bazı farklılıklar nedeniyle küçük sorunlar yaşandı. Onların düğünde harçlık18, kız ve erkek için ayrıca düğün yapma geleneği yoktu. Ama düğünümüzde geleneklerimize saygı duyduk ve ikisini de uyguladık” (15. K-39).

Göründüğü gibi, her iki tarafın adetlerinin uygulanması ve saygı duyulması bir bütünleşmenin varlığından haber veren hususlardandır. Ayrıca belirtmeliyiz ki, ÜİYOK ailesinden de yerel halkın evine gelin olarak gidenler olmuştur ve bu durum da bir entegrasyonun varoluşunu göstermektedir. Q.E. isimli katılımcının söylediklerine dikkat edelim:

“Ablam yerel halktan biri ile evlendi. Tabii ki, farklı düşünce ve karakterler olduğu için ablamın zorlukları oldu, lakin bugün uyum sağlamış ve ailesi ile mutlu” (19. K-35).

Daha önce de belirttiğimiz üzere diyebiliriz ki araştırma hedefi kişiler kendi ülkeleri içinde yerinden edilmiş bireyler olsalar da burada farklı bir toplum içinde yaşam söz konusu olduğundan kültürel farklılıkların ortaya çıkması da kaçınılmaz olmuştur. Bu sebeple katılımcıların da anlattıklarından yola çıkarak kimlik ve üst kimlik kavramlarına değinmekte yarar vardır. Burada üst kimlik Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşı olmak iken kimlik, oluşumunda sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel çevrelerin de yer aldığı, etkilediği toplumsal bir profildir (Doğan, 2012: 438). Dolayısıyla, aynı ülke içinde farklı kimliklerin olması durumu söz konusudur ve göç sürecinde de bu farklılıklar kendisini sosyal etkileşim sonucunda ortaya koymaktadır. Burada bir üst kimlik yani aynı ülke vatandaşlığı söz konusu olduğu için farklılıklar çoğu zaman dikkat çekmeyen fakat etkileşim zamanı kendini gösterebilen farklılıklar olabilmektedir.

T.Y. isimli katılımcının da söylediği üzere konuşma farklılıkları, her ne kadar aynı dili konuşmuş olsalar da adaptasyon açısından zorluklara yol açmıştır:

“Konuşmamızda farklılıklar vardı, lehçede fark vardı, biz “niyə”19 diyoruz, onlar “neşe”. İlk başta bazı kelimeleri anlamakta zorlandık. Ne demek istediklerini bilmiyorduk. Biz “darvaza”20 derdik, onlar “dokkaz” derlerdi. Bu farklılıklar bizim için bazı zorluklar yarattı” (8. K-42).

Görüşmeler sırasında katılımcıların tamamı yerleştikleri toplumla ilgili bahsederken “biz” ve “onlar” ayrımını yaparak ortada bir farklılığın söz konusu olduğunu belli etmişler. Bu ise alt kültür kavramına değinmemizi de gerektirir. Daha önce bir üst kimlikten bahsetmiş olsak da kimlik algısının bir ayrıma neden olduğuna da dikkat çekmiştik. Fakat kimlik etkileşim sürecinde belirli etkileyici faktörlerin rolü

ile ortaya çıkan bir profil iken alt kültür kendi yaşama biçimini benimsemiş bir topluluk olarak bilinmektedir (Doğan, 2012: 103). Lakin alt kültürün de kendini belli etmesi için farklı bir toplumla karşılaşmış, etkileşim sürecinde bulunmuş olması gerekmektedir.

Nitekim yaşam koşulları da uyum konusunda önemli role sahiptir. Bir diğer katılımcının kendi hatıraları üzerine anlattığından da görebiliriz ki, ÜİYOK'ler çok ağır yaşam koşullarıyla yüzleşmişler. Fakat bu koşullara rağmen hayata tutunarak bayram kutlamaları bile yaptıklarını da söylemekte yarar var. İşte bu zorlukları ifade eden anılara dikkat edelim:

“İlk başta çadır evlerinde ışık yoktu, bu yüzden akşamlar kardeşlerim korkuyordu, korkmamaları için bir lamba yakardık. Bayram tatlılarını tandırda pişirirdik” (16. K-36).

Öte yandan değerli eşyaların da kendi kültürüne bağlı kalmak, geçmişini unutmamak ve uyum konularında çok önemli bir husus olduğu denilebilir. ÜİYOK ailesinde doğmuş ve büyümüş 16 yaşlı katılımcının söyledikleri üzerine ifade edebiliriz ki, geçmişe ait eşyalara verilen değer, aslında anavatana bağlılığı ortaya koymaktadır. Bu ekseninde katılımcının söylediklerine dikkat etmemiz gerekecek:

“Ailem pek fazla eşya getirememiş çünkü her şey aniden olmuş. Ancak anavatanımızdan getirdikleri değerli şeyler var. Örneğin, bir semaver diyebilirim. Göç yıllarında ne kadar ezilmiş olursa olsun, hala kullanıyoruz. Bir araya gelip semaver çayı içtiğimizde, ailem geçmişe geri dönüyor ve güzel anıları hatırlıyor. Onları hissetmek zor değil” (17. K-16).

37 yaşlı C.Ş. isimli katılımcı yaşamış olduğu zorunlu göç sırasında kültür açısından karşılaştığı zorlukları genel bir şekilde ifade etmiştir. Şöyle ki, katılımcı konuşmalarına, mutfaklarına ve diğer adet ve geleneklerine göre yaşanmış, yüzleşilmiş farklılıkları dile getirmiştir. Lakin burada dikkat edilmesi gereken bir husus da katılımcının bütün farklılıklara rağmen genel olarak benzer gelenek ve yaşam tarzının olmasına da vurgu yapmış olmasıdır. Katılımcının söylediklerine aşağıdaki gibidir:

“Konuşmamızda, ağızda büyük bir fark vardı. Biz “gedəjəm” derdik, onlar “gedəcəm”23 derdiler. Konuşmamız seçtiği için yerel okulda

sıkılıyorduk. Ancak çadır okuluna gittiğimizde seçilmiyorduk, hepimiz aynı dili konuşuyorduk. Mutfağımızda çok fazla fark vardı. Bazı yemeklerini sevmiyorduk. Örneğin, “dovğamız” çok farklıydı. Çünkü kullanılan yeşillikler arasında bir fark vardı. Bunun nedeni, yaşadığımız yerde bulunan yeşilliklerin orada (yeni yerleşim yerinde) olmamasıydı. Ama biz de mecbur oradaki yeşilliklerden yemek pişirmeye başladık. Daha önce söylediğim gibi, bir kişi her şeye alışır. Ayrıca iyi yemekleri de vardı, ama Karabağ mutfağı başka güzel. Yaşadığımız yerde öğrenmekten ziyade öğrettik. Yerel halkın düğününe de gittik ve yerel halk da bizim düğüne geldi. Dayım yerel halktan bir öğretmenle evlendi. Şu an çok mutlu bir ailesi var. Ciddi bir fark yoktu. Her bölgede bazı küçük farklılıklar olabilir. Ama aynı örf, aynı gelenektir; Mağar25 kuruluması, gelin ve damadın gelişi, yemeklerin sunumu” (25. K-37).

Göründüğü gibi, katılımcılar arasında da uyum konusunda farklı düşünceler kendi varlığını sürdürmektedir. Fakat dikkat etmemiz gerekir ki, her ne kadar farklı düşünceler var olsa da kültür açısından farklılıkların mevcut olması da katılımcılar tarafından dile getirilmiştir. Dolayısıyla kültür farklılıklarının ÜİYOK`ler üzerinde etkilerinin de olumlu veya olumsuz olmak üzere farklı şekillerde gerçekleştiği söylenilebilir.

Katılımcının söylemiş olduğu “öğrenmekten ziyade öğrettik” cümlesi ise toplumsal değişimin göstergesi olabilmektedir. Şöyle ki, göç ve demografik faktörün toplumsal değişimi belirleyen faktörlerden biri olarak açıklandığını göz önünde bulunduracak olursak ÜİYOK`lerin de belli bir düzeyde yerleştikleri topluma etkilerde bulduklarını ifade edebiliriz (Beşirli, 2016: 322). Konuyu göçün 2 farklı sosyo-kültürel yapıya sahip toplulukların teması geçme durumu olarak açıklanması üzerinden irdelersek bu temas esnasında toplumsal değişimin de kaçınılmaz olduğu öngörülmektedir. Dolayısıyla katılımcının anlattıklarından da yola çıkarak yerel halkla sosyal etkileşimin sosyal değişimlerle sonuçlandığını söyleyebiliriz.

Mülakat yapılariken katılımcılardan biri Füzuli iline Hocavend ilinden geldiğini ve terk etmek zorunda kaldığı bölgede Ermenilerle birlikte yaşadıklarını dile getirmiştir. Ayrıca Ermenilerle yaşadıkları zaman iyi bir ilişkinin söz konusu olduğunu, fakat Sumgayıt olaylarının bu ilişkileri etkilediğini de aynı katılımcı ifade etmiştir. Öncelikle ifade etmemiz gerekir ki, göçü bizzat yaşamış katılımcıların tamamı anavatanlarından göç etmenin ardından en az 1 kere daha göç etmiştir. Dolayısıyla ÜİYOK`lerin 2 ve daha fazla göç sürecinden geçtiği denilebilir. Bunun nedenlerinden biri ise kendi topraklarını terk ettikten sonra

onlar için evler inşa edilene kadar farklı bir yerde yaşamış olmalarıdır. Fakat bazı katılımcılar hayatlarını kurtarmak için işgal olunmuş topraklardan zorunlu göçe tabi kılınırken diğer bir işgalin gerçekleşmesi ile tekrar göç sürecinin başladığını da vurgulamaktadırlar. Örneğin, Hocavend ilinden Füzuli iline göç eden ve buradan da işgalden dolayı göç etmek zorunda kalan katılımcının yaşadığı göç süreci.

Diğer taraftan unutulmamalıdır ki, Ermenilerin göç süreci ve onların Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde yerleştirilmesine ilişkin bilgilere de çalışmamızda yer verilmiştir. Bu zaman Ermenilerin Karabağ bölgesinde yerleştirildiklerini de kaleme almıştık. Katılımcının Hocavend ilinde yaşadığı zaman Ermenilerle aynı toprakları paylaştıklarını söylediğine dikkat edecek olursak, gerçekleştirilmiş soykırımlara, birçok Azerbaycanlının kanının akıtılmasına rağmen Dağlık Karabağ bölgesinin Hocavend ilinde Ermenilerle birlikte yaşamın söz konusu olması, aslında Azerbaycanlıların iyi niyetini ortaya koymaktadır.

Öte yandan katılımcı Ermenilerle iyi bir yaşam içinde olduklarını, ilişkilerinin çok iyi olduğunu, fakat Sumgayıt olaylarının ardından ilişkilerin olumsuz yönde şekillendiğini dile getirmiştir. Ayrıca diğer bir katılımcı da Ermenilerin yaşadığı köy ile komşu olan bir köyde yaşadığını ve kocasının gözleri önünde bir çocuğun komşu köydeki Ermeniler tarafından ateş açılarak öldürülmesi sonucunda kocasının da kalbinin durduğunu ve dolayısıyla kocasının ölümünde de Ermenilerin suçlu olduğunu dile getirmiştir. Olayları göz önünde bulundurup irdeleyecek olursak, söyleyebiliriz ki, Ermenilerle Azerbaycanlıların bir arada yaşamaması, Azerbaycanlıları kendi topraklarından çıkarmak, Azerbaycan topraklarına sahiplenerek kendi arazilerini genişletmek Sumgayıt olaylarının asıl amacı olarak ortaya çıkmaktadır. Sumgayıt'ta gerçekleşen katliamların sorumlusunun da bir Ermeni ve öldürülen kişilerin de Ermeni bölücü örgütlerine para yatırmayan Ermeniler olması bunu açık şekilde ortaya koymaktadır. Başka bir deyişle halklar arasında ilişkileri olumsuz yönde şekillendirmek, Ermeni halkının Azerbaycan halkına nefretini sağlamak işgali daha da kolay hale getirecek bir planın parçasıydı. Buradaki asıl amaç ise "Türksüz ve Büyük Ermenistan" kurmaktı.

Gerçekleşmiş zorunlu göçü katılımcıların da dile getirdikleri gibi çalışmada bahsettiğimiz itme-çekme modeli üzerine değerlendirebiliriz. Çalışmada yer verdiğimiz Kampala Sözleşmesindeki açıklama üzerine Azerbaycan'da ÜYOK kavramı bilhassa silahlı çatışmaların, genel şiddet olaylarının, insan haklarının ihlallerinden etkilendikleri için evlerini terk etmek zorunda kalan ayrıca uluslararası kabul görmüş bir devlet sınırını aşmamış olan kişileri ifade etmektedir. Burada

Azerbaycanlı olmalarından dolayı kişilere yönelik soykırım amaçlı bir şiddet, saldırı söz konusu olduğundan itici faktörlerin zorunlu göçü gerçekleştirdiği göz ardı edilmemelidir.

Ayrıca daha önce de söylediğimiz gibi Ermenilerin bu saldırıyı yapmak nedenleri olan “Türksüz ve Büyük Ermenistan” hayallerini gerçekleştirmek isteği Ermeniler açısından çekici etkenler olarak görülmektedir.

Öte yandan katılımcıların da anlattığı üzere söyleyebiliriz ki, her ne kadar kendi hayatlarını kurtarmak için göç etmek zorunda kalmış olsalar da, ÜİYOK`lerin bir çoğu yakınlarının işgal olunmuş topraklardaki mezarlarını ziyaret edememe, bazen yakın bölgelerden geçtikleri zaman bakıp görmeye çalışsalar da, işgal olunmuş toprakları görememe ve oradaki mezarları görememe, ziyaret edememe, kendi geçmişlerini, eskiye ait fotoğrafları, hatıraları bırakıp gelmek zorunda kalmaları durumundan dolayı acı içinde yaşadıkları için buradaki yaşam onları kendine çekmezken geri dönüş hayalleri, üzerinden yıllar geçmiş olmasına rağmen, günümüze kadar var olmakta ve ÜİYOK`ler geri dönüş inançlarını kaybetmemektedirler. Dolayısıyla geri dönüş inançlarını sağlayan çekici faktör onların geçmişe ve hatıralarına değer vermesi, bu geçmişe bir an önce kavuşma isteğidir.

ÜİYOK`lerin hatıralarına ve geçmişe değer verdiklerini yıllar geçmesine rağmen kendi evlerinden getirebildikleri değerli eşyaları koruyup saklamış olmaları göstermektedir. Her ne kadar aynı ülke ve aynı millettten bahsetmiş olsak da burada bir ÜİYOK kimliği üzerine kurulmuş grup kimliğinden de söz edebiliriz. Dolayısıyla kendi yurduna özlem, geçmişe saygı, ortak değerler gibi birçok faktör bu kimliği yansıtmaktadır. Ayrıca geçmişlerinden bir parçanı kendinde ifade eden eşyaları koruma, onlara değer verme de yurt özlemini, hatıralara saygını açık şekilde ortaya koymaktadır.

Diğer taraftan söylemekte yarar vardır ki, katılımcılar kendi yaşam ve uyumlarından bahsederken “biz” ve “onlar” kelimelerini kullanarak yerel halktan kendilerini ayırmışlar. Bunu yerel halktan olan katılımcının da konuşmasında fark etmek mümkün idi. Böyle bir durumda ötekileştirme, kendini “biz” olarak diğer gruplardan ayırma yeni bir kimlikle tanışıldığında mümkün olabilmektedir. Dolayısıyla katılımcılar yeni bir kimlikle, grupla tanışmış olduklarını kendilerini “biz” olarak ifade ederken göstermiş olmakta ve kabul edilen farklı olana dair bir tanımlı ifade eden “öteki” kavramı ile de karşı tarafı belirtmektedirler (Aktay & Buçukcu, 2014). Böyle bir ayırımın var olduğu toplumda ise kimlik karmaşasının yaşanması kaçılmazdır. Başka bir deyişle, dayatılan kimliği kabul edip etmeme açısından psikolojik bir kimlik karmaşasından bahsederken, öte yandan sosyal çevrenin şekil-

lendirdiği “benlik” kavramını da göz ardı edemeyiz. Daha açık şekilde ifade edecek olursak, ÜİYOK bir kavram ve tanım olarak kendi yerinden, yurdundan edilmiş kişileri ifade etmekte iken bu kavrama karşı yaklaşımlar da farklı şekilde kendini göstermektedir. Kimi katılımcılar ÜİYOK oldukları için kendilerini dışladıklarını derken, kimi katılımcılar da ÜİYOK oldukları için yerel halkın onlara acıyarak yardımda bulunduğunu dile getirmektedirler.

Çalışmada kimlikle ilgili bahsedilirken kimliğin yaşanmış olaylardan dolayı şekillendiğini ve her zaman değişebileceğini de göz önünde bulundurmştuk. Özellikle, kişisel kimlikten bahsederken bu kimliğin değişmesi yönünde bazı örneklerle de yer verilmişti. Kolektif kimlikle ilişki halinde ortaya çıkan kişisel kimliği ÜİYOK'ler açısından ele alacak olursak, zorunlu göçün negatif yönde bu kimliği etkilediğini de söyleyebiliriz. Gerek uyum konusunda gerek geçmişinden ve yurdundan ayrı kalmak konusunda olsun fark etmeksizin birçok faktör ÜİYOK'lerin kişisel kimliğini negatif yönde etkilemiştir. Katılımcıların yarım kalan arzuları sorulduğunda birçoğunun eğitim alma şansının olmamasından veya istediği eğitimi alamamasından şikâyetinde bulunması üzerine anlayabiliriz ki, içinde bulunduğu koşullar ÜİYOK'lerin tercihlerini etkilemiş, istediklerini değil de yapmaları gerekeni yaparak kimliklerini de düşüncelerini de zorunlu bir şekilde biçimlendirmişler. Dolayısıyla ÜİYOK'ler tarafından “olmak istedikleri değil, koşulların gerektirdiği” yönde bir tercih, seçim yapıldığı denilebilir.

Mülakat yapılariken katılımcıların bazı fikirleri dikkat çekmiştir. Genel olarak bakacak olursak, ÜİYOK'lerin:

1. Aynı derdi, aynı sorunu paylaştıklarını;
2. ÜİYOK'ler oldukları için yerel halka uyum sağlayamayacaklarını;
3. Farklı yerlerde yaşasalar da kendi bölgelerinden olan kişilerle düşünlerde, yas törenlerinde bir araya geldiklerini;
4. Kendilerinin yerel halka göre daha sosyal ve sıcakkanlı olduklarını;
5. Kaderlerinin aynı olduğunu;
6. Çadır okulunda ağız, lehçe farklılıklarının olmamasını;

Ortak yönler olarak belirlediklerini katılımcıların söyledikleri üzerine görebiliriz. Bu ortak yönler ÜİYOK'leri aynı kolektif kimlikte görmemize imkân sağlar. Çalışmada kolektif kimlikle ilgili ele almış olduğumuz bilgiler üzerine de söyleyebiliriz ki, ÜİYOK'ler yaşadıklarından, yeni bir kimlikle tanıdıklarından dolayı kendilerini ÜİYOK olarak be-

lirlediğimiz kolektif kimlikte görmekte ve bu durumdan memnuniyet duymaktadırlar. Dolayısıyla kendi yaşamlarına ve zorluklarına rağmen bir kolektif kimlikte bulunmuş olmaları onların uyum sağlamalarını kolaylaştıracak etkenlerden biri olarak görülmektedir.

Yapılan görüşmeler zamanı dikkat çeken bir husus da katılımcıların kasabadaki yaşamlarına çadır evlerindeki yaşamlarına göre daha kolay uyum sağlamış olmalarıdır. Bunun asıl nedenlerinden biri de ÜİYOK'ler için inşa edilmiş evlerde, aynı kasabada aynı kolektif kimliği-ÜİYOK kimliğini taşımalarıdır. Lakin bazı katılımcıların sadece geri dönüş gününü hasretle beklediklerini, yaşadıkları göçü bugüne kadar kabullenemediklerini dile getirdiklerini de söylemekte yarar vardır.

Görüşmeler zamanı uyum ve kültürleşme davranışlarını ortaya koyacak konularda sorulmuş sorulara verilmiş cevaplar üzerinden genel bir analiz yapmakta fayda olduğu denilebilir. Katılımcılardan biri yerel halktan olan ve ÜİYOK ile evlenmiş kadın idi. Katılımcının anlattıkları üzerine aslında başat toplumun asimilasyon yönlü bir davranış sergilediğini kadının ÜİYOK'lerin mutfakları ile ilgilendiklerini ve aynı yemeği onların yaptıkları gibi yapmaya çalıştıklarını dile getirmesinden görebiliriz. Dolayısıyla burada entegrasyondan ziyade asimilasyon, yani kendi yemek yapma tarzını bir başkasıyla değiştirme söz konusudur. Öte yandan düğün yapılarken bazı farklılıkların olmasını ve her iki grubun adetlerine değer verilerek yaşatıldığını da katılımcı ifade etmiştir. Burada da bir entegrasyondan bahsedebiliriz. Fakat diğer bir katılımcı ise ablasının yerel halkla evliliğinden, zorluklar yaşadığından, ancak şimdi mutlu bir ailesi olduğundan bahsetmiştir. Başka bir deyişle, ÜİYOK'lerin yerel halka göre uyum sağlama konusunda daha az istekli, geri dönüş gününü bekleyerek yeni yerleşim yerine uyumda ilgisiz olduklarını söyleyebiliriz.

Göründüğü gibi, ÜİYOK'ler yerel halkın arasında yaşayarken kendilerini dışlayarak asimilasyon ve entegrasyon yönlü kültürleşme davranışlarından uzak bir yaşam tarzını ortaya koymaktadırlar. Katılımcıların söyledikleri üzerine ÜİYOK'lerin yaptığı bu ayrımcılığın belirleyici etkenleri aşağıdakilerdir:

1. Yerel halktan uzak yaşama, sosyal etkileşimin olmaması veya çok az olması;
2. ÜİYOK'lerin ÜİYOK'lerle evlilik tercih etmeleri;
3. ÜİYOK'lerin yerel halka göre daha çalışkan olduğunu dile getirmeleri;

4. Düşün adetlerinde farklılıkların olması ve kendi adetlerini yaşatmaları;
5. Yerel halka göre maddi durumlarının düşük olması veya hayata sıfırdan başlamış olmaları nedeniyle maddi açıdan yerel halktan gerilik;
6. ÜİYOK statüsünü taşımaları;
7. Yabancılık, kendini ait hissetmeme hissi;
8. Mutfaklarındaki farklılıklar ve kendi mutfaklarını üstün tutmaları;
9. Konuşmalarındaki farklılıklar ve bundan dolayı sıkılmaları;
10. Yerel halka uyum konusunda istekli olmama veya ilgisizlik.

Katılımcıların anlattıkları üzerine gösterilmiş olan bu etkenlerden de görüldüğü gibi ÜİYOK'lerin çoğu yeni yerleşim yerlerine ve yerel halka uyum sağlamamış, ÜİYOK olmalarından dolayı kendilerini dışlamışlar.

Kaynakça

- Aktay, Y., 1999, *Umut ve Kaygı Arasında Göç*, Konya.
- Aktay Y., Kızılkaya A., 2014, *Başlık: Hepimiz ötekiyiz: Türkiye'de kimlikler ve algılar*, İstanbul, Tezkire.
- Aktay Y., 2015, *Küreselleşme, Çokkültürlülük, Sahicilik; Sosyoloji Temrinleri 1*, Ankara, Tezkire.
- Anık, M., 2012, *Kimlik ve Çokkültürcülük Sosyolojisi*, İstanbul: Açılımkitap.
- Arslantürk, Z., & Amman, M., 2020, *Sosyoloji: Giriş; Kavramlar; Kurumlar; Süreçler; Teoriler*, İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Balcı, M. E., 2017, *Kimlik ve Aidiyet Bağlamında Zorunlu Göç ve Uyum: Ankara Önder Mahallesi Örneği*, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara: Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı: Tez Merkezi.
- Berry, J. W., 2019, *Acculturation: A Personal Journey across Cultures*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Beşirli, H., 2016, Sosyal Değişme, In A. Arslan, & M. Çağlayandereli, *Sosyoloji: Günlük Yaşamı Anlamak*, İstanbul: Paradigma Akademi.
- Bilgin, N., 1996, *İnsan İlişkileri ve Kimlik*, İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Çağlar, A., & Onay, A. (2015). Göç ve Uyum. In B. D. Şeker, İ. Sirkeci, & M. M. Yüceşahin, *Entegrasyon/Uyum: Kavramsal ve Yapısal Bir Analiz* (pp. 33-63). London: Transnational Press London.
- Castles, S., De Haas, H., & Miller, M., 2008, *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*, New York: Palgrave Macmillan.

- Country Profiles.*, 2019, From IDMC - Internal Displacement Monitoring Centre: <https://www.internal-displacement.org/countries>
- Demirtaş, A., 2003, Sosyal Kimlik Kuramı, Temel Kavram ve Varsayımlar, *İletişim Araştırmaları* (1), 123-144. From Dspace: <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/62971/8472.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Doğan, İ., 2012, *Sosyoloji: Kavramlar ve Sorunlar*, Ankara: Pegem Akademi.
- Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi.* (2020). Azərbaycan Respublikası Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi: <http://idp.gov.az> adresindən alındı
- Gedikoğlu, S., & Akbaş, E., 2019, Toplumsal Hafızanın Geriye Göçü –Avrupa`dan Türkiye`ye Geri Dönen Üçüncü Kuşak Gençler Üzerine Nitel Bir Araştırma, *ADAM Akademi*, 517-545.
- Giddens, A., 1991, *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Stanford, California: Stanford University Press.
- Giddens A, Sutton PW., 2016, *Sociology*. Çeviri: Karapehlivan Şenel F, Tüfekçioğlu S, Durakbaşa AN, *Sosyoloji*, 7. Baskı. İstanbul, Kırmızı Yayınları.
- Göker, G., 2015, *Göç Kimlik Aidiyet: Kültürlerarası İletişim Açısından İsveçli Türkler*, Konya: Literatürk Academia.
- Gökulu, G., 2019, Sembolik Etkileşimci Teorinin Gündelik Yaşam Sosyolojisine Katkıları, *EKEV Akademi Dergisi*, 173-190.
- Grimm, J., Huddy, L., Schmidt, P., & Seethaler, J., 2016, *Dynamics of National Identity: Media and Societal Factors of What We Are*, New York: Routledge.
- Hortaçsu, N., 2007, *Ben Biz Siz Hepimiz; Toplumsal Kimlik ve Gruplararası İlişkiler*, Ankara: İmge Kitabevi Yayıncılık.
- Ingleby, D., 2005, *Forced Migration and Mental Health: Rethinking the Care of Refugees Displaced Persons*, Dordrecht: Springer Science.
- International Committee of the Red Cross*, (b.t.). From Treaties, States Parties and Commentaries: Armenia: https://ihldatabases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/vwTreatiesByCountrySelected.xsp?xp_countrySelected=AM
- Kampala Convention- Article 1, (n.d.). *African Union Convention for the Protection and Assistance of Internally Displaced Persons in Africa (Kampala Convention)*, From UNHCR: <https://www.unhcr.org/about-us/background/4ae9bede9/african-union-convention-protection-assistance-internally-displaced-persons.html>
- Kassovitz, M. (Director), 1995, *La Haine* [Motion Picture].
- Koyuncu A, Şimşek R., 2020, Ulusaşırı Göç ve Toplumsal Uyumda Din Eğitiminin Rolü: Erzincan Üzümlü'deki Ahıska Türkleri Örneği, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, (44), 423-444. DOI: 10.21497/sefad.845464.

- McLeod, S., 2018, *Erik Erikson's Stages of Psychosocial Development*, From Simply Psychology: <https://www.simplypsychology.org/Erik-Erikson.html#references>
- Muguruza, C. C., & Amado, P., 2017, Internally Displaced Persons: A Vulnerable Group in Need of Protection, *Current and Future Developments in Law*, 145-162.
- Naghiyeva, L., 2019, Azerbaycan`dan Türkiye`ye Göçün Sosyal Medya Üzerinden Organizasyonu: Ankara Örneği, *Kadim Akademi SBD*, 65-78. From <http://static.dergipark.org.tr/article-download/ce40/4ab4/0091/5d13e4a9890d0.pdf?>
- Özcan, E., b.t., *Çağdaş Göç Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme*, Ankara.
- Özservlet, Y. Ç., 2015, Modern Göçebeler Olarak Göçmenler, Mekân ve Şehre Uyum, *Sosyoloji Divanı*, 41-54.
- Özyakışır, D., 2013, *GÖÇ- Kuram ve Bölgesel Bir Uygulama*, Ankara: Nobel.
- Paşayeva, Q., & Məmmədova, H., 2011, *Xocalı Soyqırımı Şahidlərin Dilindən*, Bakı: Elm və təhsil.
- Ravenstein, E. G., 1885, The Laws of Migration. *Journal of the Statistical Society of London*, 167-235.
- Refugee Health Technical Assistance Center*. (b.t.). From Traumatic Experiences of Refugees: <https://refugeehealthta.org/physical-mental-health/mental-health/adult-mental-health/traumatic-experiences-of-refugees/>
- Solgun, C., & Durat, G., 2017, Göç ve Ruh Sağlığı, *Journal of Human Rhythm*, 137-144.
- The Geneva Conventions of 12 August 1949*. (1960). From III Geneva Convention Relative to The Treatment of Prisoners of War : https://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/GC_1949-III.pdf
- Vella, S. N., 2019, *A Theory of Forced Migration*. From Research Gate: https://www.researchgate.net/publication/334051793_A_THEORY_OF_FORCED_MIGRATION
- What is a refugee?* (n.d.). From UNHCR: <https://www.unhcr.org/what-is-a-refugee.html>
- Wimalaratana, W. (2017, Fall). International Migration and Migration Theories. *Social Affairs*.
- Womack, H., 1992, *The Age*. Retrieved from Newspaper.com: <https://www.newspapers.com/search/#query=helen+womack+khojaly>
- Yalçın, C., 2004, *Göç Sosyolojisi*, Ankara: ANI Yayıncılık.
- Yaldız, F., 2014, Uluslararası Göç ve Diaspora ile İlişkili Kavramlar, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* , 382-403.
- Yanmış, M., 2017, *Yakın Dönemde Kürtler: Kimlik, Din, Gelenek*. E-Kitap Projesi.